

Abdülvehhâb İlhâmî'nin *Tuhfetü'l-musallîn* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Saraybosna Gazi Hüsrav Bey Ktp., nr. 4509)

maktadır (Todorovac, XL/2 [1977], s. 190-199).

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmed Beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno Blago*, Sarajevo 1897, II, 219-221, 227-228, 230-232, 236-238; Scheich Seifuddin Kemura – Viladimir Ćorović, *Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims aus dem XVII., XVIII und XIX. Jahrhundert*, Sarajevo 1912, XVIII, 38-45; Mehmed Handžić, "Ilhamija Žepčak, Muslimanski Pjesnik iz Bosne na Hrvatskom Jeziku Koncem XVIII. i Početkom XIX. Vjeka", *Narodna Uzdanica-Kalendar za God. 1942*, Sarajevo 1941, s. 148-161; Muhamed Hadžija-hiç, "Starija Književnost, Muslimanska Tradicija", *Književna Bosanska-Hercegovačka Hrestomatija*, Sarajevo 1974, I, 219-312; Muhamed Huković, "Kritički Tonovi Alhamijado Pjesništva", *POF*, XXXIX/1990 (1989), s. 201-210; a.m.f., "Ilhamija Abdulvehhab Sejfid", *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1988, V, 496-497; Muhamed Hadžijamaković, *Ilhamija-Život i Djelo*, Sarajevo 1991; a.m.f., "Nekoliko Pjesama iz Ilhamijina Divana", *Anali GHB*, XIII-XIV (1987), s. 85-92; Mehmed Mujezinović, "Turski Natpisi u Travniku i Njegovoj Okolini", *POF*, XVI-XVII (1966-67), s. 213-306; Kasim Dobrača, "Tuhfetul-Musallîn ve Zubdetul-haşi'in od Abdulvehhaba Žepčevije Ilhamije", *Anali GHB*, II-III (1974), s. 41-69; Ibrahim Kemura, "İlmihal Abdul Vehab Ilhamija na Bosanskom Jeziku", *Glasnik VIS*, XXXVIII/1-2 (1975), s. 29-43; Ejub Todorovac, "Od Bašeskije do Ilhamije, Rešad Kadiç: Posljednji Bašeskijin Zapis i Ilhamijin Put u Smrt", a.e., XL/2 (1977), s. 190-199; Muhamed Ždravolviç, "Abdulvehhab İbni Abdulvehhab Žepçevi-Bosnevi (Ilhamija)", *Anali GHB*, V-VII (1978), s. 127-144.

AMIR LUBOVIĆ – MUHAMMED ARUÇI

İLHÂNÎ TAKVİM

(bk. TAKVİM).

İLHANLILAR

(1256-1353)

İran'da kurulan bir Moğol devleti.

Kurucusu Cengiz Han'ın torunu Hülâgû'dur. Moğol Büyük Hanı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir "ilhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşehir Tebriz olmak üzere İran'da kurulan (1256) ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız hale gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nisbeten İlhanlılar adıyla anılmıştır.

Mengü büyük hanlığa seçildiğinde (1251) Moğollar Yakınoğu'ya tam anlamıyla hâkim değildi ve Hülâgû'yu batıya yollarken Mengü öncelikle bunu gerçek-

yaştı kaybetti. Öğrenimini Jepçe ve Teşany kasabalarında tamamladı. Fojnica'ya bağlı Jivçiçi (Živčići - Vukeljići) köyündeki Nakşibendî Tekkesi şeyhi Hüseyin Baba'ya intisap edip hilâfet aldıktan sonra İstanbul'a giderek bir süre orada ikamet etti. Jepçe'deki Ferhâdiye Camii'nde imam ve hatiplik görevinde bulundu. Yöneticilerin bölgedeki halk ve aydınlarla zulmettiğini ve toplumdaki düzensizlikleri dile getirdiği için Bosna Valisi Celâledin Paşa tarafından Travnik kasabasına çağrılarak kalede idam edildi.

İlhâmî halk tarafından vefî olarak kabul edilmiş, kabri üzerinde yaptırılan türbe ziyaretgâh haline gelmiştir. 1959'da bölgede yapılan restorasyon çalışmaları sırasında türbe yıkılmış, naaşı Potur Mahala'da yapılan türbeye nakledilmiştir. Türbenin 1992-1996 Bosna savaşıından sonraki durumu hakkında bilgi edinilememiştir.

Eserleri. Arap harfleriyle yazılmış Boşnak edebiyatının (Alhamijado) kurucularından olan İlhâmî eserlerinin büyük bir kısmını Türkçe, bir kısmını Arapça ve Arap harfleriyle Boşnakça (Alhamijado) yazmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: 1. *Tuhfetü'l-musallîn ve zübdetü'l-hâşiîn*. Dinî ve ahlâkî konulara dair Türkçe bir eser olup üç bölümden meydana gelmektedir. 1216'da (1801) yazılan ve tek nüshası Gazi Hüsrav Bey Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 4509) eser hakkında Muhammed Hacıyamakoviç (*Ilhamija-Život i Djelo*, s. 27-33) ve Kasim Dobraça (bk. bibl.) tarafından birer çalışma yapılmıştır. 2. *İlmihâlî*. İbrahim Kemura tarafından *Glasnik*

Vrhonog Islamskog Starješinstva dergisinde "İlmihal Abdul Vehap İlhamiye na Bosanskom jeziku" adıyla neşredilmiştir (XXXVIII/1-2 [Sarajevo 1975], s. 29-43). 3. *Divan*. Eserin Gazi Hüsrav Bey Kütüphanesi'nde bulunan 1259 (1843) tarihli nüshasında (nr. 3056) dört Arapça, on bir Boşnakça, otuz sekiz Türkçe şiir bulunmaktadır. Eserin aynı kütüphanede iki yazmasının daha mevcut olduğu kaydedilmektedir (nr. 3025; Priv. br. nr. 51). Kasim Dobraça'nın Visoko kasabasındaki tekkede bulunduğu bir şiir mecmuasında İlhâmî'nin divanında bulunmayan bazı şiirleri yer almaktadır. Onun bir kısım şiirleri de Aliya Beytiç'in özel kitaplığındaki mecmuada (Orientalna Zbirka u Biblioteci Ing. Alije Bejtića, Žepčaka, mecmua, nr. 168) yer almaktadır. Bu mecmuaya dayanarak İlhâmî'nin *Sarf ve Bosansko-Turski Rječnik sa Razgovorima* (Boşnakça-Türkçe sözlük) adlı iki eserinin daha olduğu belirtilmektedir (İlhâmî'nin eserlerinin yazma nüshaları için bk. Hadžijamaković, *Ilhamija-Život i Djelo*, s. 34-35, 161-162).

İlhâmî'nin bazı Boşnakça şiirleri Mehmed Kapetanović ve Seyfeddin Kemura-Vladimir Ćorović (bk. bibl.) tarafından yayımlanmıştır. Türkçe ve Arapça şiirlerinin bir kısmını Muhammed Hacıyamakoviç Boşnakça'ya tercüme etmiş (*Anali GHB*, XIII-XIV [1987], s. 85-92), daha sonra bunları müstakil bir kitap halinde *Ilhamija-Život i Djelo* (s. 45-160) adıyla yayımlamıştır (bk. bibl.). Reşad Kadiç'in *Ilhamijin Put u Smrti* (İlhâmî'nin ölümüne giden yolu) adlı romanı onun hayatını konu al-

leştirmesini istiyordu. Hülâgû yaklaşık 130.000 kişilik ordusuyla Karakorum'dan yola çıktığında planı, o güne kadar Sultan Melikşah ve Hârizmşah Alâeddin Tekiş dahil birçok hükümdarın alamadığı Alamut Kalesi'ni almak ve arkasından Abbâsî Devleti'ni yıkmaktı. Önce ele geçirdiği şehirlerde Büyük Han Mengü adına para bastırıp (1254, 1255) Moğol hâkimiyetini yaydığını, 1256'da Alamut Kalesi'nin fethinden sonra ise bastırıldığı paralara kendi adını da koydurup (resim için bk. *DİA*, XVIII, 474, 475) ilhanlığını kurduğunu dünyaya duyurdu. 1258'de Bağdat'ı zaptederek Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırdıktan sonra Irak, Azerbaycan ve Suriye'yi ele geçirdi; ayrıca 1243 Köseadağ Savaşı'ndan itibaren Moğol hâkimiyeti altına girmiş olan Anadolu'yu da daha sıkı biçimde baskı altına aldı. Ancak ağabeyi Mengü'nün ölümü münasebetiyle Karakorum'a gittiği sırada Ketboğa Noyan kumandasındaki ordusu Filistin'de vuku bulan Aynicâlût Savaşı'nda Memlûk Sultanı Kutuz tarafından bozguna uğratıldı (3 Eylül 1260) ve Fırat kıyısına kadar çekilmek zorunda kaldı. Böylece görülmemiş zulüm, katliam ve yıkımlarla gerçekleştirilen İslâm dünyasını istilâ hareketi Mısır ve Mağrib'e ulaşmadan sona erdi; Suriye, Filistin ve Kuzey Irak da tahliye edildi. Hülâgû öldüğü zaman (8 Şubat 1265) İlhanlı Devleti'nin sınırları Amuderya'dan Fırat'a ve Kafkasya'dan Belûcistan'a kadar uzanıyor, Anadolu Selçuklu Sultanlığı ile küçük Ermenistan Krallığı da bağımlı devletlerini oluşturuyordu.

Hülâgû'nun ölümünden sonra yerine İlhanlı Kurultayı tarafından büyük oğlu Abaka seçildi; ancak ilhanlığı Büyük Han Kubilay tarafından onaylanıncaya kadar beş yıl süreyle resmen tahtına oturamadı. Abaka da babası gibi Budist olmakla beraber siyasî amaçlarla hıristiyanlara yaklaştı ve Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini geliştirdi; mücadelesini ise doğuda Çağatay, batıda Altın Orda ve müttefikleri Memlûk devletleriyle sürdürdü. Memlûk Sultanı I. Baybars'ın Anadolu'ya girmesi ve Elbistan Savaşı'nda İlhanlı ordusunu yenmesi üzerine (1277) çıktığı Anadolu seferinde, Baybars'ı davet eden Selçuklu ümerâsına olan kızgınlığı sebebiyle binlerce insanı öldürtmüş, büyük dedesi Cengiz ve babası Hülâgû gibi müslümanların hâfizalarında yıllarca silinmeyen bir iz bırakmıştır. Abaka'nın İlhanlı devlet teşkilâtının kurulması ve gelişmesinde hizmeti büyüktür. Hızla yayılan İslâmiyet'e karşı atalarının âdet ve geleneklerini koru-

maya çalışan Abaka'nın 1282 yılında ölümünden sonra yerine kardeşi Teküder (Tekûdâr) geçti ve ihtidâ ederek Ahmed Teküder adıyla tanındı. Tahta çıkmasından iki yıl sonra, ilk günden beri kendisine karşı saltanat mücadelesi veren Abaka'nın büyük oğlu Argun tarafından tahttan indirilerek öldürüldü. Müsrif bir hükümdar olan Argun Han'ın taleplerini karşılayabilmek amacıyla veziri Sa'düddevle'nin yeni vergiler koyması ve yakınlarını devlet hizmetine alması huzursuzluklara yol açtı. Argun'un genç yaşta ölümü üzerine toplanan kurultay kardeşi Geyhatu'yu hükümdar seçti (1291). Geyhatu, Anadolu'da İlhanlı yönetimine karşı başlatılan ayaklanmaları bastırmak için yeni kuvvetler gönderdi ve başta Karmanoğulları olmak üzere Türkmenler'e ağır darbeler vurdu. Onun döneminde İlhanlı-Memlûk mücadelesi devam etti. Geyhatu'nun eğlence düşkün ve müsrif olması sebebiyle devletin malî gücü zayıfladı. Bunun üzerine Vezir Sadreddin Ahmed el-Hâlidî, Çin'deki uygulamaları örnek alarak kâğıt para bastırıp madenî paraları yasakladı; ancak bu yenilik, halktan tepki gelmesi ve ekonomik hayatta buhran başlaması sonucu dört ay sonra kaldırıldı (1294). Geyhatu Budist olmasına rağmen müslüman eşinin etkisiyle İslâm'a karşı hoşgörülü idi. 1295 başlarında Geyhatu'nun sefih yaşantısından memnun olmayan bazı devlet adamları, onun Cengiz yasasını ihlâl ettiği gerekçesiyle Hülâgû'nun torunlarından Baydu'yu tahti ele geçirmeye kışkırttı. 24 Mart'ta Geyhatu öldürüldü; ancak yerini alan Baydu da 4 Ekim'de yine bazı devlet adamlarının desteğiyle saltanata gelen Argun'un oğlu Gâzân tarafından öldürüldü.

Daha önce 100.000 askeriyle birlikte müslüman olduğu için Gâzân Mahmud Han adıyla tahta çıkan Gâzân İslâmiyet'i devletin resmî dini haline getirdi. Fakat buna rağmen Anadolu'da halk daha faz-

la ezilmiş ve perişan edilmiştir. Çin'deki büyük hanlığa tâbi olmaktan çıkan ve sadece kendi adına hutbe okutup para bastıran Gâzân Han önce maliyeyi ıslahla işe başladı ve bunu askerî alanda aldığı tedbirler izledi. Bu maksatla kumandanlara dirlik (hizmet karşılığında belirli miktarda toprak) verdi. Posta teşkilâtını ıslah için menzilhâneler yaptırarak ulakların burarlarda dinlenmelerini ve ihtiyaç gidermelerini sağladı; böylece onların halkı tâciz etmelerini engelledi ve âdetâ soygun dercesine ulaşan vergileri düzene koyarak halkın gelir seviyesinin yükseltilmesi için çalıştı. Siyasî bakımdan ise Anadolu valiliği meselesinden kaynaklanan Baltu ve Sülemiş isyanlarını bastırdı. Bu iki isyan, Anadolu'daki Moğol valilerinin bu tarihten itibaren ikballerini gittikçe kuvvetlenen Türkmenler'e bağlamış olduklarını göstermektedir. Gâzân Han, atalarının Memlûkler karşısındaki yenilgilerinin intikamını almak için Papa VIII. Boniface'ye mektup yazarak hıristiyan devletlerinin desteğini sağlamaya çalıştıysa da sonuç alamadı ve o da Dimaşk yakınlarında bozguna uğradı (702/1303).

Gâzân Han'ın 1304'te ölümüyle yerini kardeşi Olcaytu aldı. Olcaytu, ağabeyi gibi muktedir bir kişiliğe sahip olmadığı halde onun kurduğu sistem ve siyasetleri takip ettiği için ülkedeki huzur ve güvenin sürmesini sağladı. Memlûk düşmanlığının yanında Avrupa'ya yaklaşırken Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin yerini alan Türkmen beyliklerine karşı Bizans'ın yardımına gitti ve II. Andronikos Palaiologos'un kızı ile evlendi. Bu arada Kazvin ile Tebriz arasında Sultâniye adlı bir şehir kurdu ve devlet merkezini buraya nakletti. Gâzân Han zamanında bir dünya tarihi yazmakla görevlendirilmiş olan devlet adamı ve tarihçi Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî eserini tamamlayarak Sultan Olcaytu'ya sunmuştur.

1316 yılında Olcaytu'nun ölümü üzerine tahta henüz çocuk yaştaki oğlu Ebü

Gâzân Mahmud Han tarafından 701 (1302) yılında Bağdat'ta bastırılan gümüş sikke (İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhir, nr. 2219)

Said Bahadır Han çıktı. Hükümdarın tecrübesizliğinden ve onun atabegi Emîr Sevinç'in ölümünden istifade eden Vezir Tâceddin Ali Şah, idareyi eline aldı. Beylerbeyi görevine getirilen Emîr Çoban Anadolu'da ortaya çıkan isyanları bastırdı. Altın Orda ve Çağatay hanlıklarından gelecek tehlikeler bertaraf edildi ve böylece doğuda Gazne şehrine, kuzeyde Terek nehrine kadar uzanan topraklarda hâkimiyet sağlandı. Memlûkler ile yıllardır devam eden mücadeleye 1323'te yapılan bir antlaşmayla son verildi. Bu sırada Ebû Said ile Emîr Çoban'ın arası açıldı ve sultan, başarılı hizmetler veren Çoban ailesini ihanetle suçlayarak bütün fertlerinin öldürülmesini emretti. Emîr Çoban, o sırada Anadolu valisi olan oğlu Timurtaş'ın Türkmenler'le birleşerek sultana karşı mücadele etme fikrine katılmadığı için bu hatasını hayatıyla ödemiştir. Ebû Said'i bu haksız kararı almaya iten sebep, Emîr Çoban'ın evli kızı Bağdat Hatun'a âşık olması ve bu münasebetle sarayda çeşitli entrikaların çevrilmesidir. Ebû Said, babası Olcaytu zamanında devletin âdeta resmî mezhebi haline gelen Şîliği terk ederek Sünniliği seçmiş ve İslâmiyet'in yayılması için çalışmıştır. İlhanlı hükümdarlarının en büyüklerinden olan Ebû Said 1335 yılında henüz otuz yaşında iken ölmüş veya zehirlenerek öldürülmüştür (bk. BAĞDAT HATUN).

Ebû Said'in vâris bırakmadan ölümü İlhanlı Devleti'nin parçalanmasına ve yerini mahallî hânedanların almasına yol açtı. Ümerâdan Bağdat Hatun'un eski kocası Hasan-ı Büzürg ve Emîr Çoban'ın oğlu Hasan-ı Kûçek, şehzadeler arasındaki taht kavgalarından faydalanarak dilediklerini tahta çıkarmaya başladılar. Sonunda İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda Celâyirîler, Karakoyunlular, Muzafferiîler, Horasan Serbedârîleri ve Eratnaoğulları gibi hânedanlar kuruldu.

İlhanlı Devleti'nin idarî, malî, askerî ve hukukî müesseseleri incelendiği zaman Moğollar'dan önce Türkistan'da geliştirilen Türk devlet sistemiyle karşılaştırılır. Zira bu sistem, daha Cengiz Han zamanında Moğollar'a hocalık ve müşavirlik yapmış olan Uygur ve Hârizm Türkleri aracılığıyla benimsenmişti. İlhanlılar'ın bu sistemi, kendilerinden sonra Yakındoğu'da devlet kuran hânedanlara ve nihayet Osmanlılar'a kaynak oluşturmuştur. İlhanlı idare sisteminin temelini teşkil eden divan, vezirlik, nâiblik ve beylerbeyliği gibi kurumlar, Selçuklular'da görüldüğü gibi kısmî değişikliklerle Osmanlılar'da da ya-

şatılmıştır. Hükümdarın tahta çıkışında saç saçılır ve şehzadelere, noyanlara, diğer ümerâyaya hil'atler, askerlere de bahşiş dağıtılırdı; meselâ Ahmed Teküder tahta çıktığı zaman her askere 120 dinar verilmişti. Bu uygulama Osmanlılar'da "cülûs bahşişi" şeklinde devam etmiştir.

Hükümdarlar vezirin görev ve sorumlulukları İlhanlılar'da kesin çizgilerle ayrılmamıştı. Sâhib-dîvân unvanını kullanan ve sivil idarenin başında bulunan vezir malî işlerin sorumluluğunu da taşıyordu. Başta kanunlar olmak üzere resmî evrak düzenleme ve muhafaza etme geleneği Cengiz Han'dan beri mevcuttu; evrakın tamamı hükümdarın mührü ile tasdik edilirdi. Resmî yazılar, daima eski Moğol âdeti gereğince "sonsuz Tanrı'nın gücü ile" ibaresiyle, İslâmiyet'in kabulünden sonrada besmele ile başlardı. Bu uygulama Gâzân Han zamanında geliştirilmiş ve belgeler özelliklerine göre değişik renkli damgalarla mühürlenmiştir. Gâzân Han'ın bağımsız hareket etmeye başlamasına kadar büyük han İlhanlı sarayında dâimî temsilci bulunduruyor ve şehzadelerle yüksek dereceli görevlilerin idamları ile büyük çaptaki askerî seferlerin açılıp açılmamalarına bizzat kendisi karar veriyordu. Askerî bakımdan, Cengiz Han zamanında Moğollar'ın kabile (küren) sistemi yerine kabul edilen Türk onlu sistemi geçerliydi. Bu sistemin başında beylerbeyi bulunur ve onun yanında üç ulus beyi yer alırdı; beylerbeyi merkezde, ulus beyleri kendi bölgelerinde otururlardı. Anadolu Selçuklularında görülen saltanat nâibliği İlhanlılar'da da vardı. Ancak bazı durumlarda vezir veya beylerbeyi bu görevi üstlenebiliyordu; meselâ Beylerbeyi Emîr Çoban aynı zamanda nâibdi.

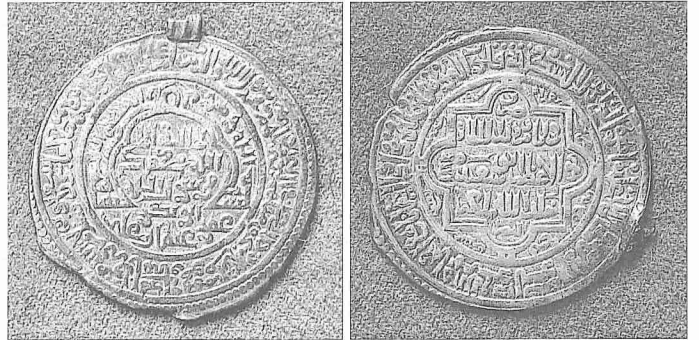
İlhanlılar da Moğol Büyük Hanlığı gibi vergi konusunda tâviz vermemişlerdir. Başta Anadolu olmak üzere İlhanlı idaresi altındaki siyasî kuruluşlar, başlarında bulunan idareciler veya İlhanlı Devleti'nin temsilcileri tarafından âdeta soyulmuş-

tur. İlhanlılar döneminde Anadolu'daki Selçuklu malî ve idarî sistemi tamamen çözülmüş, özellikle toprak sisteminin bozulması idarî, malî ve askerî yapıyı etkilemiştir. Halbuki aynı dönemde İlhanlı Devleti, İran'da "dalay" ve "incü" divanları aracılığıyla toprak idaresini devam ettirmiştir. Para birimi olarak kullanılan dinarın değeri içerdiği altın oranına göre değişmiştir. Gâzân Han zamanında eksik vezinli paralar toplatılarak yeniden darbedildi. Bağlı ülkelerden alınan haraçlar dışında kopçur, kılan ve tamga vergisi devletin en büyük gelirini oluştururdu. Bu vergiler Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlılar'da aynı ad ve özelliğini korumuştur. Vergi konusunda Gâzân Han, kendinden önceki dönemde uygulanan kanun ve teamülleri gözden geçirerek bunları günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde düzenlerken bazılarını kaldırmış veya yerlerine yenilerini koymuştur. Vergilerin adil bir şekilde tahsil edilmesi için de görevlilere ağır cezaî hükümler getirmiştir. Osmanlılar'ın kullandığı "defterdar" tabiri de aslında bir İlhanlı terimidir.

Gâzân Han zamanına kadar İlhanlılar'da Cengiz yasası geçerliydi. Bu tarihten itibaren müslüman tebaanın şer'î işlerine kadılar; hukukî, siyasî, idarî, örfî ve askerî mahkeme işlerine de Moğol şehzade ve emîrleri arasından seçilen "yarguci"ler bakardı. İlhanlı hükümdarlarından Hülâgû, Abaka ve Argun Budist idiler. Ahmed Teküder'in kısa süren hâkimiyetinde İslâmiyet halk arasında yayılmaya başlamışsa da ancak Gâzân Han zamanında resmî din olarak kabul edilmiştir.

İran'da İlhanlılar devrinde ticarî hayat gelişmiş, Yakındoğu ile Uzakdoğu, hatta Avrupa arasında ulaşım ve haberleşme kolaylaşmıştır. Bu sayede ülke düşüncü, sanat ve ticaret alanında yeni gelişmeler sahne olmuştur. İtalyan tüccarlarının Tebriz'de kolonileri görünmeye başlamış, İlhanlı Devleti, Uzakdoğu ve Hindistan'dan yapılan ticarete önemli bir irtibat

Ebû Said Bahadır Han tarafından 719 (1319) yılında Bağdat'ta bastırılan gümüş sikke (İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhir, nr. 2244)

rolü oynamıştır. Avrupalı seyyahlar Tebriz'i ticarî malların çokluğu yönünden devrin en zengin şehri diye tanıtmışlardır. Bu dönemde her ne kadar Anadolu doğu-batı ve kuzey-güney yönündeki ticarî yolların merkezi durumdaysa da İlhanlılar bu yolların gelirine el koydukları için bu ticarî canlılıktan pek faydalanamamışlardır. İlhanlılar'da ana dil Moğolca'nın yanında Türkçe ve Farsça da geçerliydi. Bu devletin kurulmasıyla X. yüzyıldan beri devam eden Türk göçlerine ilâveten yeni Türk boyları gelmiş, böylece boylar, Yakındoğu'nun ve özellikle Anadolu'nun Türkleşmesinde etkili olmuşlardır. Cengiz Han'ın torunları tarafından kurulan İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi Moğol istilâsının olumlu yönünü teşkil eder.

İHLANLI HÜKÜMDARLARI

Hülâgû	654/1256
Abaka	663/1265
Ahmed Teküder	680/1282
Argun	683/1284
Geyhatu	690/1291
Baydu	694/1295
Gâzân	694/1295
Olcaıtu	703/1304
Ebû Said Bahadır	717/1317
Arpa	736/1335
Mûsâ	736/1336

Hasan-ı Büzürg tarafından tayin edilen ilhanlar

Muhammed	736/1336
Tuga Timur	738/1337
Cihan Timur	739/1338

Hasan-ı Küçek tarafından tayin edilen ilhanlar

Sâtî Beg Hatun	739/1339
Süleyman	740/1340
Nüşrevân	745-754/1344-1353

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, s. 450-456; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, I, 88-184; II, 218-260; III, 29-90, 106-127, 280-287; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, II, 550-659; Aksarâyî, *Mûsâmeretü'l-ahbâr*, s. 35-190; Reşidüddin, *Câmî'u't-tevârîh: Histoire des mongols de la Perse* (nşr. E. M. Quatremère), Paris 1836, s. 120-420; Müstevfî, *Nûzhetü'l-kulûb* (Siyâki), s. 110-1125; Browne, *LHP*, III, 3-158; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 1944, s. 62-70; R. Grousset, *L'empire des steppes*, Paris 1952, s. 420-468; Spuler, *İran Moğolları*, s. 57-180, 274-302; a.m.f., "İlhanlılar", *İA*, V/2, s. 967-972; a.m.f., "İlkhâns", *EP*² (İng.), III, 1121-1123; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964, s. 196-206; Osman Turan,

Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 493-625; J. M. Fiey, *Chrétiens syriaques sous les mongols*, Louvain 1975, s. 19-107; J. Richard, *La papauté et les missions d'orient au moyen-âge (XIIIe-XV siècle)*, Rome 1977, s. 98-121, 167-190; a.m.f., "Le début des relations entre la papauté et les mongols de Perse", *JA*, CCXXXVII (1944), s. 287-293; Fuad Abdülmü'tî es-Sayyâd, *el-Moğûl fi't-târîh*, Beyrut 1980; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 187-189; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhâns", *CHIr.*, V, 303-421; I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran under the İl-Khâns", a.e., V, 483-537; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I: Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 9-193; a.m.f., "Hasan-ı Büzürg", *DİA*, XVI, 311-312; Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks the Mamluk Ilkhanid War 1260-1281*, New York 1995; a.m.f., "Evidence for the Early Use of the Title Ilkhan Among the Mongols", *JRAS*, third series: I/3 (1991), s. 353-361; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devletinin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri: 616-656/1219-1258* (doktora tezi, 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 141-226; Zeki Velidi Toğan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, I (1931), s. 1-42; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", a.e., I (1931), s. 135-159; Şerefeddin Yaltkaya, "İlhanlılar Devri İdarî Teşkilâtına Dair", a.e., II (1932), s. 7-16; Richard Burn, "Coins of the Ilkhâns of Persia", *JRAS* (1933), s. 831-845; K. Jahn, "İran'da Kağıt Para" (trc. M. Altay Köymen), *TTK Belleten*, VI/23-24 (1942), s. 270-305; Menüçîhr Murtazavî, "Dîn ve Mezheb der 'Ahd-i İlhanân-ı İrân", *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyât-ı Tebrîz*, X/1 Tahran 1337, s. 17-81; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1969, s. 24-47; a.m.f., "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *TTK Belleten*, LIII/206 (1989), s. 175-197; a.m.f., "Teküder", *İA*, XII/1, s. 144-145; D. O. Morgan, "Mongol or Persian: The Government of İlkhânid Iran", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, III/1-2, Cambridge 1996, s. 62-76; R. Ettinghausen, "İlkhâns", *EP*² (İng.), III, 1123-1127; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû", *DİA*, XVIII, 474, 475.

ABDÜLKADİR YUVALI

Sanat. İlhanlı sanatı, İslâm sanatı tarihinin en farklı hususiyetlerinin görüldüğü bir tahrifat ve yeniden doğuş safhasını teşkil eder. İlhanlı hânedanından gelen hükümdarların önemli bir kısmı sert ve otoriter kişiler olarak tanınmıştır. Ancak bu hükümdarların sanat hâmileleri olduğu da bilinmektedir. Hânedanın ilk kuruluş yıllarından başlayarak XIII. yüzyılın sonlarında tahta çıkan Gâzân Han'a kadar İlhanlı hükümdarlarının değişik dinî temayülleri sebebiyle İslâm sanatı bakımından önemli bir faaliyeti göze çarpmamaktadır. Özellikle Hülâgû, Abaka ve Argun hanlar Budist olmakla birlikte Hıristiyanlığa ilgi duymuşlar, âdetâ müslümanlara karşı Moğol-hıristiyan birliğini sağlamaya ça-

lışmışlardır. Bu dönemde İlhanlılar, İslâm âlemi için büyük bir tehlike oluşturarak şehirleri ve ilim merkezlerini tahrip etmişlerdir. İlk yıllarda İran ve Azerbaycan civarında Hıristiyanlığı benimseyen Moğollar'ın çadır kiliselerde ibadet ettikleri bilinmektedir. Yerleşik hayata geçişle birlikte birçok Budist mâbedi ve kilise yaptırılmıştır. Hülâgû Han devrinde (1256-1265) Urmîye gölü civarında ve özellikle Hoy'da Budist tapınakları inşa edilmiş, daha sonra Argun Han (1284-1291) inşa ettirdiği Budist manastırlarında kendi resmini yaptırmıştır. Hıristiyanlığa karşı sempati duyan Hülâgû, Abaka ve Argun hanlar zamanında Batı İran'da ve Azerbaycan'da çeşitli Nestûrî kiliseleri ve manastırları yapılmıştır. Ancak bu eserler günümüze kadar gelmemiştir. Önemli sanat faaliyetleri ise İslâmiyet'i resmen kabul eden Gâzân Han'ın tahta çıkmasından sonra gerçekleşmiştir. İlhanlı hânedanıyla yakın münasebeti olan devlet memurları, vezirler, İlhanlı hükümdarlarının eşleri ve Müslümanlığı benimsemiş diğer bazı kişiler tarafından yaptırılan çok sayıda eserin önemli bir kısmı Anadolu Selçuklu sanat muhiti içinde ele alınmaktadır.

Gâzân Han döneminde İslâmlaşan İlhanlı yönetimi, idaresi altındaki topraklarda özellikle İran ve Güney Azerbaycan'da yoğun bir imar faaliyetine girişmiştir. İran'da Tebriz, Merâğa, Sultâniye, Lincân, Verâmin ve Natanz; Anadolu'da Erzurum, Amasya, Tokat, Niğde şehirlerinde İlhanlı eserleri görülmektedir. İlhanlılar mimaride Büyük Selçuklu geleneğine sahip çıkmışlar, tasarım ve mimari ayrıntılarda, süslemede bu geleneği sürdürmüşlerdir. İnşaat malzemesi çoğunlukla İran'da tuğla, Anadolu'da ise taştır. Süslemede alçı, tuğla, sırlı tuğla ve çini kullanılmıştır. Selçuklu plan şemaları çok daha iddialı boyutlarda tekrar edilmiştir. İlhanlı sanatında bölgenin mânevî hususiyetleri devam ederken dönemin önemli merkezleriyle de yakın ilişkiler söz konusu olmuştur. Anadolu (Selçuklu), Mısır-Suriye (Memlûklü ve Zengî) ve Irak dışında bilhassa Orta Asya'dan beraberlerinde getirdikleri Moğol-Çin tesirleri sanatın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Mimari. İlhanlı mimarisinin pek çok eseri zaman içinde harap olmuş veya tamamen ortadan kalkmıştır. Çok sayıdaki bina da tamir ve tâdilât sebebiyle önemli değişikliklere uğramıştır. İran'daki Eserler. Gâzân Han devrinde İslâmiyet'in kabul edilmesiyle birlikte ilk önemli eser-